

ВПЛИВ СПОЛУЧНИКІВ НА ФОРМУВАННЯ МОДАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ ЗУМОВЛЕНОЇ ГІПОТЕТИЧНОСТІ

Нестеренко Т. А. Вплив сполучників на формування модальної семантики зумовленої гіпотетичності.

У статті розглянуто особливості функціонування сполучників у структурі складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною на матеріалі української мови. Досліджено модифікацію властивої умовному способу категорійної семантики гіпотетичності залежно від вибору сполучників, які є виразниками ірреальних семантико-синтаксичних відношень.

Ключові слова: семантика зумовленої гіпотетичності, сполучники умови, умовний спосіб, складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною, умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення.

Нестеренко Т. А. Влияние союзов на формирование модальной семантики обусловленной гипотетичности.

В статье рассмотрены особенности функционирования союзов в составе сложноподчиненных предложений с придаточными условия на материале украинского языка. Исследована модификация присущей условному наклонению категориальной семантики гипотетичности в зависимости от выбора союзов, являющихся выразителями ирреальных семантико-синтаксических отношений.

Ключевые слова: семантика обусловленной гипотетичности, условные союзы, сослагательное наклонение, сложноподчиненное предложение с придаточным условия, условные (ирреальные) семантико-синтаксические отношения.

Nesterenko T. A. Influence of conjunctions on modal semantics of conditional hypotetic forming.

The article deals with the peculiarities of functioning of the conjunctions in the structure of complex sentences with inferior conditional part on material of Ukrainian. The modification

of categorical semantics of hypothetic depending upon the choice of conjunctions, which are manifestations of unreal semantic and syntactic relations, has been investigated.

Key words: the semantics of conditional hypothetic, the conjunctions of condition, subjunctive mood, complex sentence with subordinate conditional part, the semantics of hypothetic, the unreal semantic and syntactic relations of unreal condition.

Ірреальна модальність як категорія комунікативно-синтаксичного рівня не існує поза реченням і формалізується не лише засобами морфологічної категорії способу: це вищий реченнєвий параметр, інша категорійна структура, що може моделюватися лише в реченні-висловленні сукупністю формальних засобів різних рівнів – морфологічного, лексичного, синтаксичного, спрямованих на виконання певного кола комунікативних завдань.

Семантика зумовленої гіпотетичності – одне з центральних значень ірреальної модальності – утілюється в структурі складнопідрядних реченнях з підрядною умовною частиною, які здатні відобразити альтернативні судження, показати ситуацію умови, за якої ірреальна гіпотетична дія могла б стати реальністю. Широкий спектр структурних різновидів складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною нашою думкою, що окремі елементи цієї структури модифікують семантику зумовленої гіпотетичності. Можна погодитися з дослідниками, які констатують важливу роль у вираженні значення гіпотетичної зумовленості а) семантики дієслів-присудків, від яких утворена форма умовного способу; б) лексичного складу предикативних частин речення-висловлення; в) співвідношення модально-часових планів частин; г) особливої інтонації зумовленості [3, с. 5; 4, с. 47]; д) складу й структури синтаксичних конструкцій [4, с. 19]. Стосовно складу й структури синтаксичних конструкцій вважаємо, що за дослідження формування категорійної семантики зумовленої гіпотетичності особливу увагу привертають такі елементи структури як-от: синтетично-аналітична форма умовного способу з його позиційною незакріпленістю та біфункціональністю аналітичного елемента «**би**»; супозиція частин складнопідрядного речення з семантикою ірреальної умови; вибір сполучника, виразника умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні з підрядною умовною частиною.

Уплив сполучників на формування ірреальної модальної семантики сучасною граматику висвітлено не повністю. В українському мовознавстві сполучники були об'єктом спеціального розгляду в працях С. П. Бевзенка, А. П. Грищенка, Д. Д. Герасименка, В. І. Голоюха, М. О. Заборної, А. Г. Кващука, М. Л. Семенюченко, С. В. Шевчук, К. Ф. Шульжука та ін. Дослідники зважали передусім на їхню формально-синтаксичну функцію, визначали засоби оформлення синтаксичного (підрядного та сурядного) зв'язку між частинами складнопідрядного або частинами складносурядного речення чи однорідними членами в простому реченні, подавали групи підрядних

сполучників, сполучних слів тощо [2]. Недостатня розробленість питання про функціонування сполучників у структурі складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною спонукала нас обрати предметом аналізу сполучники, семантико-синтаксичною функцією яких є вираження умовних (ірреальних) відношень. Метою статті є виявити можливий вплив цих одиниць на модифікацію семантики зумовленої гіпотетичності.

Дані «Грамматичного словника української мови: Сполучники» К. Г. Городенської [1] (далі – Словник), доповнені зібраним нами матеріалом (на нього вказують примітки), дають змогу встановити повний інвентар підрядних сполучників умови, виразників ірреальних семантико-синтаксичних відношень у реченнях з семантикою зумовленої гіпотетичності. Пропонуємо перелік сполучників з прикладами:

аби (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність): *Він би (Чіпка), аби зміг, матері очі видрав або сам собі що заподіяв* (П. Мирний);

аби лиш, аби лише: *Бог молитву до себе приймає будь-де, аби лиш серце було просвітлене* (П. Загребельний);

аби тільки: *Здавалось, що так і додому дійду, аби тільки цей весняний та добрий ліс не закінчувався, дзвенів птахами до самого Києва* (Є. Гуцало);

аби... то: *От аби мати загубила пояс, то мав би Юхим що троцити, а я читати* (М. Стельмах);

коби, коб (діал., у Словнику не зафіксовано): *Ой коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала* (Нар. пісня);

коби лише (лиш) (діал., у Словнику не зафіксовано): *– Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його [Михайла]! – тягнув далі Івоніка* (О. Кобилянська);

коби... то (діал., у Словнику не зафіксовано): *Коби зуби, то хліб буде* (Нар. прислів'я);

коби хоч (діал., у Словнику не зафіксовано): *Коби хоч він [Михайло] тут був, усе було б інакше!* (О. Кобилянська);

коли б: *Коли б мама теє знали, були б котика нагнали* (О. Пчілка);

коли (ж) би, коли б (же) (вар., у Словнику не зафіксовано): *Якщо скоріше перейдуть шведи, Мазені треба остатися на цім боці, щоб получитися з ними, коли ж би заносилося на те, що скоріше перейдуть москалі, тоді козакам нема що дожидати їх* (Б. Лепкий);

коли б лише: *Коли б лише стало тепло, поїхали б до моря* (Словник);

коли б лише... то: *Коли б лише стало тепло, то поїхали б до моря* (Словник);

коли б тільки: *Чом я тоді не зняв шолома з нього: А зняв би я, коли б не сором тільки Тих пань і герцога* (М. Вороний);

коли б тільки... то: *Коли б лише стало тепло, то поїхали б до моря* (Словник);

коли б... то: *Вона думала, що Василь її не любить, а коли б любив, то зараз прямо їй сказав би* (М. Старицький);

лиш би (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність): *Лиш би батьки погодилися переїхати до мене, їм забезпечать умови для спокійного життя* (Словник);

лиш би... то: *Лиш би батьки погодилися переїхати до мене, то їм забезпечать умови для спокійного життя* (Словник);

нехай би (у Словнику не зафіксовано): *А нехай би він свою силу і своє здоров'я стратив, які він отут, вернув калікою додому, яка нагорода ждала би його потім всім? Хто рятував би його відтак?* (О. Кобилянська);

тільки б: *Тільки б дав нам Біг щасливо Повернутися додому, – Срібла-золота насиплю Я співцеві дорогому* (Л. Українка);

тільки б... то: *Тільки б стало тепло, то поїхали б до моря* (Словник);

хоч би, хоча б (у Словнику не зафіксовано): *Хоч би потеплішало швидше, в світці б можна [бігати на роботу]. Застарчила б кожушину* (П. Мирний);

хоча б... (і) то (у Словнику не зафіксовано): *– Навряд, Михайлику, ой, навряд, хоча б душу привіз, і то буде добре, – зажурено поглянула у вікно* (О. Кобилянська);

щоб (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність): *Оце щоб ваші методи побачив, – від заздрощів би луснув Бенкендорф* (Л. Костенко);

якби: *Якби завжди були однокупні і поважали рівно один одного три Івани, добре було б жити в світі* (Ю. Мушкетик);

якби лише, якби лиш: *Якби лиш батьки погодилися переїхати до мене, їм забезпечили б умови для спокійного життя* (Словник);

якби лише... то, якби лиш... то: *Якби лиш батьки погодилися переїхати до мене, то їм забезпечили б умови для спокійного життя* (Словник);

якби лиш... та (й): *Якби лиш там уступила, та й зараз би мені легше стало на душі* (О. Кобилянська);

якби тільки: *...можна було б уникнути певних помилок, якби тільки... було бажання працювати на державу* (Україна молода, 16 грудня 2005);

якби тільки... то (й): *Якби ти тільки їх [слів] не вимовляла і не труїла нас, то й не було б лихої правди* (Л. Українка);

якби... то (й) (варіант у словнику не зафіксовано): *Друже мій щирий, якби можна було бути птахою, то прилетів би до тебе, но крил немає* (П. Грабовський);

якщо б (у Словнику не зафіксовано): *Якщо б зараз на мене спустили псів, я не зміг би від них утекти* (Ю. Андрухович);

якщо (й)... то, якщо... то (й) (у Словнику немає вказівки на варіантність та здатність виражати ірреальність): *Якщо вона вчора повернулася з республік Середньої Азії, то нині я маю би з нею любитися* (Ю. Андрухович).

Сполучники, зважаючи на їх службовий статус слів-морфем, самі по собі не здатні виразити ірреальні модальні значення. Основним морфологічним засобом вираження семантики гіпотетичності в складнопідрядних з підрядною

умовною частиною є форми умовного способу, що позначають гіпотетичні дії, які реалізуються за наявності відповідних умов: здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій. Отже, у головній частині складнопідрядних речень ірреальної умови міститься гіпотетична дія, виражена дієсловом умовного способу, що маркує ірреальну ситуацію, яка ніколи не відбувалася в дійсності, існує тільки в уявленні людини, тобто, поза реальним часом. Існування умови для того, щоб ірреальна дія стала дійсністю, забезпечує підрядна частина, предикативним центром якої переважно виступає дієслово умовного способу. Так формуються речення, семантику яких кваліфікуємо як зумовлену гіпотетичність. Наприклад: *А він, між іншим ось що сказав: «Якби Київ не зруйнували татари, то офіційною мовою держави була б не суміш церковнослов'янської та фінської мов, а старослов'янська, і Пушкін писав би цією мовою»* (Р. Іванчук); *...аби він та не читав свої геніальні вірші – то була б національна трагедія* (Ю. Андрухович); *Вони б, мабуть, врятувалися, коли б не заплакало маля* (Ю. Мушкетик).

Властива таким реченням семантика зумовленої гіпотетичності модифікується залежно від супозиції частин складного речення. Вона набуває двох різновидів – акцентованої зумовленої гіпотетичності і неакцентованої зумовленої гіпотетичності. Місце підрядної частини щодо головної залежить, на нашу думку, від комунікативних намірів мовця і засвідчує, на що саме той хоче звернути особливу увагу: на гіпотетичну дію чи на умову, за якої ця гіпотетична дія могла б реалізуватися. У першому разі, коли підрядна умови передує головній, речення набуває семантики акцентованої зумовленої гіпотетичності: *Мене обхопило майже релігійне почуття до цього маленького людського страждання. І коли б товаришка Уляна в цей момент захотіла мене повести на смерть, я б пішла не здригнувшись* (М. Хвильовий); *Якби я на його очах цілувалась з другим, а йому підставили його полотно, він би й забув про мене* (В. Винниченко). За іншої структури, коли підрядна умови знаходиться в постпозиції щодо головної, має місце семантика неакцентованої зумовленої гіпотетичності: *Він радо простяг би руки до успішного сина, коли б той прийшов до нього з чистим серцем* (О. Довженко); *Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися* (М. Стельмах).

Сполучник є обов'язковим елементом структури складнопідрядних речень з семантикою зумовленої гіпотетичності, де на нього покладено функцію виразника ірреальних умовних семантико-синтаксичних відношень ірреальної умови. Утім завдання сполучника не обмежується суто службовою функцією. Варто звернути увагу на те, що всі без винятку сполучники ірреальної умови характеризує обов'язковість елемента «би» в структурі слова-морфеми, функціональне навантаження якого прямо пов'язане з тим, що гіпотетичні сполучники умови завжди супроводжують дієслова-

присудки в умовному способі, становлять з ними своєрідний комплекс: *...він (Петро) аж спітнів і не бачив би цього поту, **аби не запідав** цей його піт на Золоту Зірку Героя малими краплинами* (М. Вінграновський); *І я вірю кожному слову дядька Себастьяна. **Коли б** він сказав, що чув, як говорить худоба, теж повірив би* (М. Стельмах). На «**би**» покладено подвійну функцію – виступати складником сполучника і бути компонентом складної аналітично-флексійної морфемі в складі умовного способу. Така біфункціональність уможливлена тим, що і сполучник, і умовний спосіб у структурі складнопідрядного речення з підрядним умови мають спільне завдання – бути виразником ірреальної модальності, зокрема значення зумовленої гіпотетичності.

Елемент «**би**» виявляє ознаки синтетизму в складних структурах (**якби, коби, аби**) або аналітизму в складених (**коли б**). Серед сполучників ірреальної умови немає жодного первинного за походженням. Н. Ю. Ясакова твердить, що, «**би**», надаючи значення гіпотетичності, повністю або частково нейтралізує відтінок значення часу, способу дії, цілі, властиві базовим простим сполучникам [5, с. 13]. Але велика кількість сполучників (за нашими даними це 32 одиниці) не усуває можливості того, що в деяких випадках вибір сполучника не є довільним, він мотивований комунікативними намірами мовця, для якого умовність може бути пов'язана з найширшими додатковими відтінками. До того ж, уживання того чи сполучника спричинене не структурою речення, а, навпаки, структура речення зумовлена комунікативними завданнями носія української мови.

Функції сполучників зумовлені характером відношень усередині синтаксичної одиниці, у нашому разі – складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною. Потенційна здатність цих слів-морфем певним чином впливати на формуванні семантики зумовленої гіпотетичності визначається відношеннями всередині системи сполучників. Серед відношень, у які вступають сполучники ірреальної умови, виділяємо та розмежовуємо чотири основні типи: 1) сполучники ірреальної умови та їхні функціональні еквіваленти; 2) структурні відповідники сполучників ірреальної умови; 3) синоніми сполучників ірреальної умови; 4) варіанти сполучників ірреальної умови.

Ядром системи сполучників ірреальної умови є підрядний умовний сполучник **якби**: *Медведю, я думаю, що **якби** ви пішли до мене, я б дала вам все те, що вам треба, те нове, що ви хочете й не знаєте* (В. Винниченко). Навколо нього групуються всі інші компоненти системи, серед яких функціональні еквіваленти, які виникають на основі транспозиції – використання сполучника часу, мети, реальної умови у функції виразника ірреальних умовних відношень. Це явище пов'язано з уживанням сполучників не тільки в їх первинній, а й у похідній функціях у ролі адекватного (транспонованого) знака. Приядерну позицію обіймають аналітичні

сполучники, у яких елемент «би» повністю нейтралізував первинне значення часу та реальної умови **коли б**, **якщо б** та перетворив їх на функціональні еквіваленти **якби**: *Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні* (О. Довженко); *Якщо б зараз на мене спустили псів, я не зміг би від них утекти* (Ю. Андрухович). Сполучник **аби** ілюструє транспозицію сполучника мети у сферу ірреальної умови, тому надаємо йому статусу периферійної одиниці системи: *На цьому і закінчилася б справа Порфирія, аби за неї з другого кінця не вхопився пильний Юхим Бабенко* (М. Стельмах). Як видно, сполучники **якби**, **коли б**, **якщо б**, **аби** виявляють ознаки ієрархічних відношень, проте їм властивий ізофункціоналізм: зміна сполучника не модифікує семантики зумовленої гіпотетичності, яка може бути акцентованою чи неакцентованою, оскільки сполучники можуть вживатися в обох структурних різновидах складнопідрядних умовних речень.

У відношеннях структурної відповідності зі сполучниками знаходяться парні сполучники **якби... то**, **коли б... то**, **аби... то**: *Коли б я нараз перестав на жінок дивитися, то чи не зникчеш би я, не постарівся, не збайдужів до життя?* (Б. Лепкий); *Вона була невисока. Зміряти б її, аби я підійшов до неї, то вона прийшла б мені по плече, не вище* (М. Вінграновський). Незважаючи на дистантне розміщення компонентів, парні сполучники зберігають свою цілісність. Існує припущення, що «в таких аналітичних одиницях граматичне і кон'юнктивне лексичне значення виражається в препозитивному сполучниковому компоненті, тому парні сполучники мають такі ж властивості щодо вираження гіпотетичної умови, як і їх прості відповідники» [5, с. 10], очевидно, такої ж думки дотримується й К. Г. Городенська [1], яка визначає **якби... то**, **коли б... то**, **аби... то** еквівалентами сполучників **якби**, **коли б**, **аби**. На наш погляд, сполучники **якби... то**, **коли б... то**, **аби... то** співіснують як функціональні еквіваленти лише всередині групи. Зі своїми структурними відповідниками **якби**, **коли б**, **аби** ці слова-морфеми вступають у синонімічні відношення, оскільки елемент **...то** додає до їх основної граматичної семантики супровідного відтінку наслідковості, результативності. Звернімо увагу й на той факт, що парні сполучники ірреальної умови вживаються обмежено – у реченнях з семантикою акцентованої зумовленої гіпотетичності.

Синонімія сполучників репрезентує різновид граматичної синонімії й полягає в тому, що відмінні структурно слова-морфеми об'єднані загальним значенням ірреальної умови, але різняться сферою вживання, обсягом значення, виявляють додаткові відтінки семантико-синтаксичних відношень. Шляхом збагачення сполучників ірреальної умови є аналітичні одиниці, утворені на базі традиційного сполучника **якби**, його функціональних еквівалентів **коли б**, **аби** чи їхніх структурних відповідників **якби... то**, **коли б... то**, **аби... то** за допомогою часток **лише (лиш)**, **тільки**, **хоча**: **якби лише (лиш)**, **якби тільки**, **якби лише (лиш)... то**,

якби тільки... то тощо. Якраз за рахунок означених одиниць модифікується семантика речень зумовленої гіпотетичності, оскільки новоутворені одиниці є виразниками умовних семантико-синтаксичних відношень з відтінком готовності, прагнення до чогось: *Чом я тоді не зняв шолома з нього: А зняв би я, коли б не сором тільки Тих пань і герцога* (М. Вороний); *Якби ти тільки їх [слів] не вимовляла і не труїла нас, то й не було б лихої правди* (Л. Українка). Вибудовуються цілі синонімічні ряди ірреальних сполучників умови: **якби – якби лише (лиш), якби тільки, тільки б; якби... то – якби лише (лиш)... то, якби тільки... то, тільки б... то.**

Окремі граматисти висловлюють припущення, що не варто вважати розглядані одиниці другого ступеня похідності окремими одиницями класу сполучників: «Будь-яке суміжне вживання частки і кон'юнктива не можна вважати окремою одиницею розряду сполучників. Таким утворенням повинна бути властива функціональна, структурна й семантична єдність, регулярність уживання. Здебільшого частка залишається біфункціональною: видозмінює або підсилює семантику сполучника й стосується окремого слова підрядної частини, певним чином його акцентуючи; вона легко переміщується в межах підрядної частини, займаючи не характерну для сполучника позицію. У такому разі мова може йти тільки про структурно-семантичні варіанти сполучника, які не мають необхідного ступеня ідіоматизації значення» [5, с. 16]. Ми поділяємо погляд К. Г. Городенської, яка вважає сполучниками аналітичні одиниці, утворені з традиційного сполучника та частки «тому що саме з часткою вони становлять функціонально цілісні релятивні одиниці» [1, с. 6]. До того ж, у структурі складного речення колишні частки можуть самостійно виконувати функцію сполучника, набуваючи ознак гібридності, не змінюючи при цьому заявленого значення готовності, прагнення до чогось: **тільки б, лиш би, тільки б... то, лиш би... то, хоча б... (і) то**: – *Навряд, Михайлику, ой, навряд, хоча б душу привіз, і то буде добре, – зажурено поглянула у вікно* (О. Кобилянська); *Лиш би батьки погодилися переїхати до мене, їм забезпечать умови для спокійного життя* (Словник).

Варіанти сполучників ірреальної умови не засвідчують ієрархічних відношень і не різняться відтінками семантики ірреальної умови. Їхня відмінність стосується формального боку сполучників. Вирізняємо фонетичні варіанти, як-от елемент **лише** – **лиш** аналітичних сполучників **лише – коли б лиш; аби лише – аби лиш, якби лише – якби лиш, якби лише... то – якби лиш... то**. Пор.: *Коли б лише стало тепло, поїхали б до моря* (Словник) – *Коли б лиш стало тепло, поїхали б до моря* (Словник); структурно-семантичні варіанти з факультативними частками, наявність чи відсутність яких не зумовлює видозміну семантико-синтаксичного відношення ірреальної умови: **якби... то – якби... то й, хоча б... (і) то – хоча б... то, якщо... то – якщо... то (й)** тощо. Пор.: *Якби я був націоналістом, то відповів би тобі, – кажеш повільно й виразно...* (Ю. Андрухович) –

Але якби не ці чудеса, які бачиш на власні очі (а тим більше – в яких береш хоча б пасивну участь), то й не брався б за перо (Д. Дроздовський); діалектні структурні варіанти **коли б** – **коби, коб**, де сполучник **коли** та частка **би (б)** злилися в єдиний синтетичний сполучник: Пор. *Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала «Катерину», але вона була неписьменна* (М. Хвильовий) – *Коби ти таку вибрав [дівчину], яку він собі вибере, я б насліпо тебе перехрестила!* (О. Кобилянська).

Отже, для визначення впливу сполучників на формування модальної семантики зумовленої гіпотетичності важливо з'ясувати взаємодію всередині поля сполучників ірреальної умови. Розмежовуємо чотири основні типи відношень: 1) сполучники ірреальної умови та їхні функціональні еквіваленти; 2) структурні відповідники сполучників ірреальної умови; 3) синоніми сполучників ірреальної умови; 4) варіанти сполучників ірреальної умови. Семантика речень зумовленої гіпотетичності модифікується за рахунок синонімів сполучників ірреальної умови, оскільки члени синонімічних рядів є виразниками як основного значення зумовленої гіпотетичності, так і різноманітних його відтінків. Синонімічні відношення в системі сполучників ірреальної умови є одним зі шляхів удосконалення форми вислову, передачі найтонших нюансів думки.

Перспективу подальших розвідок структурної організації та функціонування сполучників ірреальної умови становить дослідження взаємодії сполучників з формами умовного способу в структурі складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною.

Література

1. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
2. Коломієць Л. І. Сполучник / Л. І. Коломієць // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 516–519.
3. Пузов М. О. Синонімія сполучникових і безсполучникових складних речень у власне розмовному та в естетично трансформованому розмовному мовленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. О. Пузов. – Одеса, 1994. – 18 с.
4. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражение в современном русском языке : [монография] / Б. В. Хрычиков. – К. : КГПИ, 1992. – 316 с.
5. Ясакова Н. Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. Ю. Ясакова. – К., 2001. – 29 с.